

РЕЛІГІЙНІ НАПИСИ ТА ЗОБРАЖЕННЯ НА ШАБЛЯХ XVII – XVIII ст. У КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті проаналізовано та узагальнено релігійні написи і зображення на шаблях XVII – XVIII ст. Методологія дослідження базується на загально-наукових принципах системності, об'єктивності та критичного ставлення до джерел. У статті використано теоретичні методи дослідження, зокрема синтез, аналіз, індукція та дедукція. За допомогою історико-компаративного методу вдалося порівняти віднайдені зразки написів та зображень на шаблях. У цій статті також застосовано хронологічний та ретроспективний принципи дослідження.

У роботі чи не вперше в українській історіографії проаналізовано написи та зображення на шаблях XVII – XVIII ст. релігійного характеру, основна увага звернена на колекцію Львівського історичного музею, але для висвітлення панівних тенденцій розвитку озброєння тогочасної Європи використано матеріали із інших колекцій та збірок.

«Грецькі» сюжети на клинковій зброї, що зустрічаються на атрибуціях окремих експонатів, не вказують на виробництво в Елладі чи інших тодішніх православних країнах, як вважалося давніше. Вони виготовлені, напевно, у Стамбулі і призначалися для дипломатичних подарунків християнським (насамперед православним) володарям. На шаблях зустрічаються хрести. Мальтійські хрести не притаманні козацькому середовищу, але подекуди вони зустрічаються на гербах козацької старшини і, що важливо, на ювелірних виробах із Центральної України. На зразках холодної зброї мусульманського походження добре помітна символічна ієрархія. Зазвичай, розкішно прикрашене ім'я Могаммада, дещо менше – згадка правителя, ще менше – майстра, що виготовив клинок.

Ключові слова: шаблі, релігійні сюжети, Богородиця, колекція, Львівський історичний музей.

Постановка проблеми та її актуальність. Дослідження розвитку та стилізації озброєння є важливою сторінкою у дослідженні розвитку мілітарної історії Центрально-Східної Європи. Її частиною є вивчення зброї, зокрема шабель, які у новий час стали символом шляхетності та війни на цих теренах. Відповідно, шаблі стали важливим об'єктом вивчення у сучасному зброєзнавстві,

Панів Андрій Михайлович, аспірант кафедри Центральної і Східної Європи, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

© Панів А. М., 2025.

різні аспекти їх появи і використання (походження, матеріал, зберігання, особливості виробництва тощо). Тому цей предмет озброєння потребує всебічного докладного вивчення, й аналіз релігійних написів та зображень на лезах шабель набуває нових сенсів крізь призму дослідження мультикультурного середовища XVII – XVIII ст. Центрально-Східної Європи. Ці матеріали дають змогу простежити генезу походження тих чи інших зразків озброєння, висвітлити ставлення до шабель, як до свого роду культових предметів, що здійснюють «Божу волю». Відповідно, результати пропонованої статті стануть корисними під час наступної актуалізації та дослідження історії зброї та озброєння нового часу на теренах України.

Мета статті – дослідити релігійні написи та зображення на шаблях XVII – XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження холодної зброї в українській військовій історії не є новою темою. Однак в українській історіографії невелика увага приділяється трактуванню написів та зображень на зброї. І. Крип'якевич у двотомній роботі «Історія Українського війська» подає історію розвитку військової справи та зброї від періоду Русі (Крип'якевич, 1936). Однак у цій праці аналізу безпосередньо озброєння відведено другорядну роль. Переважно тут ідеться про військові кампанії, систему організації війська, тактику та стратегію ведення бойових дій. Л. Войтович дослідив озброєння європейських армій XVII – XVIII ст., окрему увагу фахівець присвятив аналізу технічних особливостей шаблі (Войтович, 2019). Д. Тоїчкін охарактеризував проблему походження шабель XVII ст., оздоблених християнською символікою (Тоичкин, Тоїчкін, 2013, 2014). Дослідник аналізує декілька версій щодо походження та осередків виготовлення холодної зброї XVII ст. із виразними православними написами. Він вважає, що такі клинки виробляли грецькі та вірменські майстри для шанованих замовників православної віри. Водночас із метою виявлення особливостей клинкового озброєння вагомим залишається аналіз систем озброєнь на інших теренах, аналіз деяких впливів, дослідження властивостей використання холодної зброї. Для нашого дослідження важливими залишаються праці західноєвропейських істориків. З цієї причини використано роботу Е. Окшотта, у якій розроблена одна з найпопулярніших у наш час типологізацій холодної зброї

(Окишотт, 2006). Р. Бартон дослідив еволюцію європейської клинкової зброї, окрему увагу присвятив технологічному аналізу шаблі (Burton, 2014). Р. Маршеден детально проаналізував особливості використання шабел на основі аналізу польських джерел (Marsheden, 2015).

Серед інших дослідників відзначимо студії В. Прохорова (Прохоров, 1881). Його робота, створена ще 1877 р., охопила чималу кількість матеріалу, проте не отримала подальшого розвитку. Дослідник проаналізував основні зразки клинкової зброї, визначив важливі риси розвитку шабел, що мали грецькі, слов'янські та написи іншими мовами. Водночас проведені ним розвідки створили хибне враження про вичерпаність тематики, тому його попередні у багатьох аспектах висновки почали розуміти як широкі узагальнення, що тривалий час гальмувало розвиток перспективного напряму досліджень.

Джерельна база роботи доволі об'ємна, враховуючи безпосередню ознайомленість автора як з фондовою, так і з експозиційною частинами колекції зброї Львівського історичного музею. З метою реалізації комплексного дослідження залучено як речові, так і писемні джерела. Найважливіше значення у вирішенні основних завдань дослідження належить речовим джерелам, що представлені знахідками шабел, які зберігаються у музейних фондах. Відтак, робота побудована на основі аналізу зразків холодної зброї із колекцій та збірок Львівського історичного музею, Харківського історичного музею та Переяславського державного історичного музею.

З наративних джерел для дослідження залучені літописи XVII – початку XVIII ст.: Самовидця (Дзира, 1971), Григорія Граб'янки (Граб'янка, 1992), Самійла Величка (Величко, 1991). Крім того, цінним джерелом є «Щоденники генерального хорунжого Миколи Ханенка» (*Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка*), де згадуються особливості застосування шаблі у бойовій ситуації, уточнюються її технічні характеристики. З одного боку, літописні джерела мають свої особливості: вони окреслюють шаблі лише у загальних рисах, не даючи можливості сформулювати чітке уявлення щодо конструктивних характеристик зброї. З іншого – писемні джерела подають важливу інформацію про бойове мистецтво козацтва, застосування клинкової зброї безпосередньо у бою тощо.

Виклад основного матеріалу. В українській культурі шабля відіграє значно більшу роль, аніж «просто зброя», вона виступає важливим символом козацтва і пов'язаних із ним подій XVII – XVIII ст. (*Крип'якевич, 1992: 154*). Серед усього комплексу озброєння тогочасного східноєвропейського (у тому числі і козацького) війська вона посідала особливо помітне місце й була культовою у середовищі воїнів (*Греб'янка, 1992: 35, Величко, 1991: 78*), замінивши собою меч, перехопивши не тільки його бойове використання, але і семіотичні функції (*Терський, 2005: 20-22*).

Мистецтвознавці та історики зброї уже тривалий час зверталися до вивчення складних орнаментальних та іконографічних композицій, виявлених на клинках шабел XVII – XVIII ст.

Аналіз релігійних сюжетів (зображень чи написів) на клинковій зброї у зброєзнавстві є окремим дослідницьким напрямом, з урахуванням особливостей різних релігійних уявлень на різних територіях. У випадку з оздобленою клинковою зброєю місцем виготовлення чи використання якої були території християнських спільнот, такі зображальні сюжети традиційно присвячувались, як правило, Ісусу Христу, Богородиці, інколи – окремим святим, особливо шанованим на тих чи інших територіях. Також це могли бути зображення релігійної (християнської) символіки (інколи – чіткі і акцентовані, подекуди ж – доволі схематичні), а також релігійні написи. Відтак, клинкова зброя, яка була оздоблена такими (християнськими) сюжетами, на українських теренах отримала свою популярність і поширення, незалежно від місця виготовлення.

Зі всіх узятих автором до аналізу шабельних клинків із зображеннями на релігійну (християнську) тематику, зокрема з антропоморфними зображеннями, слід виділити надзвичайно популярну і чисельну групу з різними канонічними варіаціями зображення Богородиці: Богородиця з немовлям Ісусом, або ж одноосібно; у повний зріст, поясна, оплічна. Окрім того, деякі зображення тяжіють до католицького канону, інші – до православного.

Отже, в проаналізованому нами масиві історичної оздобленої зброї з християнською антропоморфною атрибутикою група клинкової зброї, саме з Богородичними зображеннями, а не із зображенням Ісуса Христа була найчисельнішою. Як зазначають вітчизняні історики релігії, релігієзнавці, а також дослідники традиції іконописання, на історично українських землях, образ

Богородиці був тут особливо шанованим (Степовик, 2004: 36). Найбільш значущі православні і греко-католицькі чоловічі монастирські обителі на території України, наділені статусом Лаври, присвячені саме Богородиці: Свято-Успенська Києво-Печерська, Свято-Успенська Почаївська, Свято-Успенська Святогірська і Свято-Успенська Унівська. Військо Запорозьке, зокрема, одним з головних своїх січових храмів обрало саме храм Покрови Пресвятої Богородиці (Степовик, 2004: 65). Як зазначає стосовно популярності теми «Покрови» мистецтвознавець Дмитро Степовик у своїй праці «Історія української ікони Х – ХХ століть»: «...на січневій Переяславській раді 1654 року козацька верхівка приєднала країну та її людей не до «православного царя», а кинула їх з вогню в полум'я, – тоді в ікономалюванні якось раптово, спонтанно виникає «захисна тема» у вигляді так званих «козацьких Покров». Хоча тема Богородиці Покрови була відома в Україні ще від Середньовіччя, але ніколи вона не посідала домінуючого місця ні в іконостасах, ні в системі храмових ікон взагалі. До речі, Павло Алепський, будучи особливо чутливим до краси Богородичних ікон, ніде не згадав і не описав ікон Покрови. Минуло кілька років війни – і вся Україна вкрилась мережею Покровських соборів і церков, і кожна мала свою храмову козацьку ікону Покрови» (Степовик, 2004: 65).

Відтак, зброя з Богородичними зображеннями в козацькому середовищі набувала особливої популярності. Той аспект, що місцем виготовлення такої зброї (чи бодай місцем нанесення на неї зазначених вище релігійних зображень, незалежно від техніки виконання такого ювелірного оздоблення) зазначені, згідно з музейними інвентарними книгами, не українські зброярські центри, а території інших країн, свідчить про таку ж популярність цих мотивів і в країнах виготовлення, а також про ринкову стратегію виробників зброї, які для збуту своєї продукції часто використовували популярні в тій чи іншій місцевості релігійні мотиви, оздоблюючи ними свій продукт задля збільшення попиту. Траплялось так, що оздоблення зброї християнськими мотивами здійснювали майстри з мусульманських країн (часто – Стамбул, мусульманський Кавказ), розширюючи таким чином свою клієнтську базу і відкриваючи для себе нові перспективні ринки збуту.

Пояснення ж факту регулярного використання для оздоблення такого артефакту війни, як клинкова зброя саме образу Богородиці,

а не Христа, слід шукати на стиках самої психології тогочасних війн і релігійній ментальності тогочасного мілітарного пос-пільства. На думку автора, для «людини війни» Раннього Нового часу, яка сповідувала християнський світогляд, було цілком природно просити заступництва і захисту саме у Богородиці, як у Матері Небесної. Можливо, саме приклад Богородиці, яка за християнським каноном була обраною, але звичайною людиною, зрештою – матір'ю, яка, згідно з євангельськими оповідями ревно піклувалась про свою дитину, а в час найбільших страждань її Сина йшла за ним до кінця, був для козака більш «земним» і знайомим саме як образ матері-заступниці. У всякому разі домі-нантна роль Богородиці серед антропоморфної християнської атрибутики на досліджених шабельних клинках є безсумнівною.

З-поміж усіх взятих до дослідження зразків клинкової зброї варто розпочати огляд унікальним зразком релігійного іконо-графічного зображення Диви Марії на штабі шабельного клинка з колекції ЛІМ (інв. № 3-393), датованого XVII ст. Цей музейний експонат сам по собі є доволі рідкісним типом шабельного клинка. Це так званий кончар, а у цьому випадку – шабля-кончар, що в зброярських музейних чи приватних колекціях і в Україні, і за кордоном зустрічається доволі рідко. Кончар – східний тип зброї, основним функціональним призначенням якого є проби-вання кольчуг. На території Європи ця зброя набула поширення у тих регіонах, які контактували з воїнами зі Сходу, які, власне, і використовували кольчугу як основний захисний обладунок (Польща, Угорщина). Проте, у цих країнах форма кончара пряма, без вигину. Поєднання ж функції кончара саме з шабельним вигнутим клинком зустрічається вкрай рідко. Сам клинок серед-ньої кривини, дводольний, при кінці двосічний. Вістря 4-гранне, ромбічне в перерізі, через що в історіографії таку зброю часто називають «шаблею з багнетоподібним бойовим кінцем» (*Тоїчкін, 2013(1): 80*). З правого боку при п'яті (або ж – на рікассо клинка) розміщений напис в картуші, виготовлений у техніці таушування золотом. При детальному аналізі тексту напису стало очевидним, що має місце стилізація під арабські літери, а не справжній напис арабською.

Тут же розміщено зображення Богородиці з немовлям-Христом ліворуч, також ташоване золотом. Над покритою головою Богородиці і Христа присутні німби, що вирізняє зображення від

більшості аналізованих зразків – образ виконаний у стилістиці т.зв. окладних ікон (ікони в «окладі», або ж в «ризі», або в «шатах»). Як відомо, у православному іконописі (менше в католицькому) існувала практика оздоблювати особливо шановані ікони накладними металевими (золотими, срібними, латунними ін.) рельєфними пластинами, які технікою чеканки або філіграні рельєфно відтворювали деталі мальованого зображення, закриваючи майже все поле ікони, але залишали відкритими такі деталі ікони, як лик (обличчя), руки, інколи – ступні ніг зображених святих. Саме таке зображення відтворено на представленому шабельному клинку: поясне зображення Богородиці з Христом на руках виконане у техніці таушування (наведенням) золотом, а їхні лики (обличчя), руки, а також – ступні Ісуса-дитини залишені відкритими, як на окладних іконах, і на такі відкриті ділянки набивною технікою наведено тонкий шар металу відповідних форм, який для контрасту оброблений у техніці синіння (або чорніння). Такі частини зображення як деталі німбу і обличчя – це є безпосередньо тіло клинка, яке контрастує кольором і рельєфом із золотим зображенням.

Щодо самого типу іконографічного зображення, яке, враховуючи його мініатюрний розмір, виконане на високому професійному рівні, то тут можна з впевненістю говорити, що перед нами тип Богородичної ікони, відомий під назвою «Одигітрія» – «Вказуюча дорогу». Цей тип є одним із найдавніших і найпоширеніших у багатьох країнах, що сповідують християнство, на українських землях (різних часових відрізків і територіальної підпорядкованості різним державам) – цей тип Богородичної ікони є найпоширенішим.

Стосовно походження цієї шаблі-кончара і самого зображення на ній багато моментів вказують на те, що ця зброя могла мати трофейний характер: за всіма ознаками зображення Богородиці з Христом є більш пізнім по відношенню до часу виготовлення самого клинка. Крім того, це зображення відрізняється за відтінком кольору золота, яким воно ташоване, від кольору золота, яким виконано напис псевдоарабськими літерами, а також за рельєфністю самого таушування. Малоймовірно, що майстер (чи майстри) однієї майстерні використали б різний оздоблювальний матеріал для однієї і тієї самої речі, якби така робота була одночасною.

Враховуючи те, що зображення Богородиці не містить корони на голові (яка більшою мірою була притаманна іконам західним), можна припустити, що перед майстром-ювеліром у якості зразка знаходилась православна ікона з країн Сходу. Слід врахувати, що християнське зображення розміщене на цілком східному зразку зброї, та той факт, що майстер не володів арабською мовою, а лише відтворив окремі розрізнені арабські літери без смислового зв'язку.

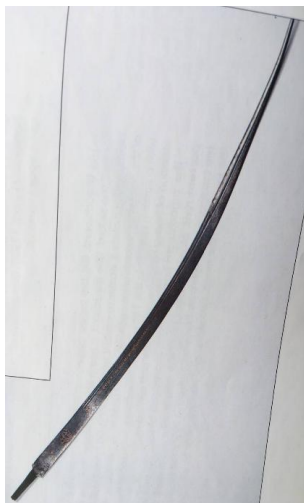
На наш погляд, найбільш ймовірним регіоном походження цього зразка є Кавказ. На це вказує і сама морфологія «багнето-подібної шаблі», яка має кавказьке походження (Тоїчкін, 2013(1): 80-81). Саме кавказькі майстри були відомі своєю майстерністю в оздоблювальному ремеслі, та й контакти з православним світом в силу історичних, торговельних і географічних особливостей Кавказу є очевидними.

У такому ж контексті відзначимо шаблю інв. № 3-1500. Цей експонат до Львівського історичного музею надійшов з колекції Болеслава Ожеховича в 1940 році. Клинок шаблі типу «Монморансі», з косо зрізаним вістрям. Арматура ефеса з позолоченого срібла. Руків'я у вигляді стилізованої голови орла, з щічками (накладками) зі слонової кістки.

З правого боку в накладку ефеса вправлено невеликий (в межах 2 см) овальний медальйон з металу жовтого кольору (ймовірно – стоп золота) і християнським антропоморфним зображенням. Довгий час в Музеї побутувала думка, що тут зображено святого Стефана (король із династії Арпадів був хрестителем Угорщини, одним із останніх святих, які однаково шануються як у православній, так і у католицькій традиціях. Відповідно, його заступництва могли шукати як польські шляхтичі, так і представники козацької верхівки). Проте така думка виявилась помилковою (можливо – внаслідок мініатюрності самого медальйона): при огляді фото цього зображення, зробленого в режимі макрозйомки, стало очевидним, що тут зображено Богородицю з Христом, причому – тип зображення доволі рідкісний для іконографії – Богородицю зображено з непокритою (!) головою.

У колекції Львівського історичного музею на шаблях (клинках чи ефесах) такий тип іконографії практично не зустрічається. Справа в тому, що у православній традиції іконопису практично всі жінки (святі чи тим більше Богородиця) зображуються з покритою головою. Це покривало, або «плат», відомий в іконописі

під відповідним терміном «мофорій». Оскільки в іконописі будь-яка деталь наділена глибокими смислами, покрита мофорієм голова зображеної святої символізує смиренність і покірність Божій волі, а мофорій Богородиці є ще й знаком її Материнства і служіння Богові.

а

б

в

**Рис. 1. Шабля-кончар із зображенням Діви Марії та Ісуса
із колекції ЛІМ, інв. № 3-393:**

а – фото шаблі; *б* – фрагмент; *в* – зображення на шаблі-кончарі

З непокритою головою прийнято зображати на іконах Марію Єгипетську – скоріш як виняток. Зображень же Богородиці з непокритою головою в іконописі відомо вкрай мало: «Охтирська Богородиця», дуже шанована ікона Чернігівщини першої половини XVIII ст., ікона Богородиці «Помічниця в пологах», сюжетно відома з XV ст.

Проте зображення на описаній шаблі відмінне від обох варіантів. Єдиним варіантом, що іконографічно йому відповідає, є ікона Богородиці, відома під назвою «Взискання загиблих». Цей тип ікони набув поширення на території росії у середині XVII ст. У такому контексті можна зробити припущення:

а) майстер, що оздоблював ефес шаблі, використав ювелірну прикрасу, що походила з російських територій;

б) таке оздоблення здійснювалось безпосередньо на території росії, і вказана зброя свого часу мала трофейний характер. На думку автора, другий варіант є більш вірогідним, враховуючи той факт, що у військових різних армій була достатньо поширеною практика використання трофейної зброї, оздобленої або переробленої за власними естетичними чи практичними уявленнями.

Рис. 2. Шаблі із колекції ЛІМ, інв. № 3-1500

Рис. 3. Шабля із колекції ЛІМ, інв. № 3-1531

Зображення Богородиці із дитям – типове для шабель XVII – XVIII ст. (Тоїчкін, 2012: 210). Зокрема, у Львівському історичному музеї зберігається декілька зразків. На шаблі (інв. № 3-327) уміщена коронована Богородиця із Ісусом на руках та скіпетром у руці. Зображення, певно, виконане золотим тисненням з високим рельєфом, ближче до т.зв. п'яти або ж рікассо полоси шабельного клинка.

Інший приклад – шабля за інв. № 3-393. На її піхвах також мистецьки виконано зображення Богородиці з Дитям. З іншого боку, зауважимо, що відтворення Діви Марії із короною, як правило, не так часто зустрічається на зброї. У ЛІМ є ще один приклад коронованої Богородиці на шаблі (інв. № 3-1027), де унікальним є і коронація її Дитини. Існують також і інші приклади іконографії Діви Марії на шаблях у ЛІМ.

Рис. 4. Зображення коронованої Богородиці з Дитям на шаблі із колекції ЛІМ, інв. № 3-327

Рис. 5. Зображення коронованої Богородиці з Дитям на шаблі із колекції ЛІМ, інв. № 3-1027

Рис. 6. Інші зображення Богородиці з дитям на клинках шабель із колекції ЛІМ

Окремою дослідницькою проблемою є т. зв. «грецькі» сюжети на клинковій зброї, що зустрічаються на окремих експонатах. Зокрема, «грецьке» походження фігурує в історіографії стосовно клинка шаблі з колекції Львівського історичного музею, інв. № 3-3916. Ця шабля має клинок із незначною елманню (розширення клинка при вістрі), плоский, без повздовжніх борозен – долів. З правого боку вздовж туп'я напис грецькою мовою і зображення єрусалимського хреста. В клинок вставлені три рубіни з оправою у вигляді двох озброєних шаблями ангелів, які підтримують корону. Біля хрестовини – зображення Богородиці з Христом, дванадцять зірок і два підсвічники, між якими вставлено четвертий рубін. Напис та зображення частково таушовані золотом, частково позолочені. Гарда шаблі відкритого типу. Арматура ефеса срібна, кільйони перехрестя круглої форми. В центрі хрестовини різьблене

зображення троянди. Гриф (руків'я) зеленого нефриту, восьмигранний, верхній кінець відігнутий під кутом. Загальна довжина шаблі – 95,7 см, довжина клинка – 83,6 см, ширина клинка – 3,7 см, кривизна клинка – 5,7/33. Датується шабля XVII ст. До Львівського історичного музею шабля надійшла у 1940 році з Музею Яна III, яким, у свою чергу, була придбана у 1914 році в м. Перемишлі за одну тисячу крон у антиквара І. Вайнгартена. Походить з колекції герцога Вюртемберзького.

Спеціалісти висували версії стосовно її імовірного грецького (у давнішій науковій літературі (*Прохоров, 1881: 197-202*)) чи молдавського походження, що підтверджувалося особливостями орнаментики ефеса.

На професійну думку Д. Тоїчкіна, що підкріплена докладним оглядом історіографії та аналізом зображень на самій пам'ятці з ЛІМ, виразніше відчувуються османські мотиви (*Тоїчкін, 2012: 211-215*). Зокрема, серед «класичних» ознак дослідник вираховує сегментовану порожню арку при п'яті, яка завершена «списоподібним» медальйоном, карбування квітучого куша, який поміж свічками та пальметками увінчує корону (*Тоїчкін, 2012: 212-215*). Подібне поєднання східних та західних впливів не варто вважати чимось екстраординарним. Тогочасний Стамбул був потужним світовим торговим, політичним і ремісничим центром, де, імовірно, відбувалося також виготовлення клинкової зброї. З літописних джерел відомо, що Б. Хмельницький у дарунок від турецького царя неодноразово отримував зброю, поміж тим і шаблі (*Греб'янка: 36, Щоденник...*). Християнські сюжети тут від давніх часів мали свої традиції. Наприклад, у XVII ст. особливої популярності набувають сюжети, які містять зображення Діви Марії із Немовлям або св. Георгія (*Образцов, 2014: 335-340*).

Рис. 7. Шабля зі старогрецьким написом та зображенням Матері Божої із колекції ЛІМ, інв. № 3-3916

На шаблі інв. № 3-3916 таушовано напис старогрецькою мовою: «Всю надію свою на Тебе покладаю, Мати Божа, захисти мене під Покровою Своєю!». Також тут вміщено зображення Діви Марії із Немовлям, яке виконане, однак, не за грецькими канонами. Дослідники уже досить давно довели, що окрім мови напису аналізована шабля не містить інших грецьких елементів. На підставі окремих деталей встановлено, що у виготовленні цього виробу активну участь брали турецькі ремісники – шабля має характерні тавра на хвостовиках та оправу, що нагадує султанські тугри.

Подібні релігійні сюжети відомі також на інших шаблях. Наприклад, у зібраннях російського Ермітажу відома подарована шабля із зображенням Богоматері та Ісусом. Напис на ній вказує: «Пречиста Мати Божа, допоможи рабу Твоєму у літо від Різдва Христового 1445» (*Образцов, 2014: 335-340*). Певний час вважалося, що цей екземпляр є зразком візантійського мистецтва (*Прохоров, 1881: 197-202*). Однак наступні дослідження показали, що греки користувалися датуванням від створення світу, що йшло у розріз з припущенням про «візантійське походження» (*Тоїчкін, 2012: 212-215*). На підставі порівняння з іншими шаблями, які зберігалися в росії, стало розуміло, що такі предмети виготовлялися у XVII ст. нерідко для подарунків. Шабля (інв. № 3-3916) із Львівського історичного музею також має датування від Різдва Христового. Тому можна припустити, що вона призначалася для подарунку християнським амбасадорам.

Стосовно християнських написів на проаналізованих зразках клинкової зброї, більшість з них має характер написів-оберегів, що закликають вищі сили захистити власника цієї зброї, або ж глорифікаційні вислови-славослів'я у загальнохристиянському дусі. До прикладу, на шаблі (інв. № 3-317) зі збірки Львівського історичного музею зберігся латинський напис: «В ім'я Господа переможу!». Девізи такого характеру були поширеними як на території України, так і загалом на території Центрально-Східної Європи.

Так на одному з клинків, що нині зберігаються у росії, також латиною зазначено: «Суди Господи тих, хто образив мене, побори тих, що борються зі мною!». На думку дослідників, напис засвідчує приналежність якомусь із християнських достойників, але місцем виготовлення цієї шаблі можна вважати Стамбул (*Тоїчкін, 2012: 212-215*). Такий висновок також ґрунтується на

підставі виявлених султанських тугр, традиційного арабського золотого таушування. Водночас, чи належить до цього кола досліджувана шабля із Львівського історичного музею, невідомо.

Описана вище шабля (інв. № 3-317) з Львівського історичного музею окрім напису також прикрашена християнським символом «Всевидяче око». Клинок цієї шаблі виготовлений у XVIII ст. Складно сказати, чи вона пов'язана із масонськими організаціями. «Всевидяче око» – традиційний символ всевидячого та всемогутнього Бога (Burton, 2014: 128). До того ж в умовах здійсненого вже на той час поділу Речі Посполитої цей символ став офіційним знаком Чотирилітнього сейму (саме він ухвалив відому Травневу конституцію 1791 р.). Відповідно, подібна християнська символіка могла відобразитися у вигляді символічних зображень. Водночас, на рукояті шаблі присутнє зображення козака із шаблею у правій руці, що, на думку автора, може означати приналежність її до питомо українського старшинського кола.

Рис. 8. Напис «В ім'я Господа переможу» на шаблі із колекції ЛІМ

Із колекції Львівського історичного музею показовою є також шабля із польськомовним девізом: «Пан Бог – надія моя!» (інв. № 3-346). Напис виконано технікою таушування золотом з лівого боку клинка, з правого міститься напис «Ян Тарновський великий коронний гетьман» і дата «1541». Присвята та вшановування «вищих сил» є доволі розповсюдженими девізами клинкової зброї Центрально-Східної Європи.

Зображення хрестів зустрічаються також на шаблях з інших музеїв. Зокрема, у Переяславському державному історичному музеї під інвентарним номером № ПХМ 3569/КВ 1319 зберігається «Шабля Богдана Хмельницького» (Тоїчкін, 2013: 260-265). Вона виготовлена зі сталі, срібного сплаву, позолоти, кістки,

шкіри, дерева, містить елементи кування, гравірування та карбування. Польськомовний напис на ній присвячений постаті Богдана Хмельницького та здобутті його слави. Характерно, що ця шабля має також зображення «мальтійського хреста» (гравірування на внутрішньому боці клинка) (Тоїчкін, 2013: 260-265). Подібне зображення міститься також на іншій шаблі козацького гетьмана, що зберігається нині у Польщі. На підставі порівняння цих предметів холодної зброї дослідник Ю. Савчук дійшов висновку, що поява мальтійських хрестів, які нанесені із використанням гравірування на леза шаблі, вказує на певну «полонізацію», тобто подібні «геральдичні фігури» не були притаманні середовищу козацької еліти, натомість мальтійські хрести часто використовувалися польськими гусарами (Тоїчкін, 2013: 264). Тож, можливо, шабля (як і полонізований напис на ній) з'явилася у шляхетському оточенні Б. Хмельницького.

З іншого боку, Д. Тоїчкін зауважує, що хоча мальтійський хрест трапляється на гербах козацької старшини, проте широкого розповсюдження в Україні не набув. Відтак, зразки мальтійських хрестів – поодинокі знахідки на клинковій козацькій зброї (Тоїчкін, 2012: 220-230). В той же час на території Речі Посполитої, в польському мілітарному середовищі, зокрема на обладунках, зброї, такі зображення були більш поширеними. Підтвердженням тому є шабельна полоса з колекції Львівського історичного музею за інв. № 3-1538. Ефес шаблі відсутній, проте клинок – власне польського походження, датований XVIII ст., дводольний, з розложистим туп'ям, доли розділені високим ребром. На п'яті (або ж – рікассо) клинка з правого боку напис «DEUS NOBISKUM» / «З нами Бог», з лівого ж боку – мальтійський хрест, таушований золотом. Окрім того, на хвостовику клинка присутнє зображення ще й «папського» хреста.

Зазначимо, що у колекції Львівського історичного музею також збереглася шабля (інв. № 3-714), піхви якої прикрашені зображенням Діви Марії із Ісусом, а гарда – мальтійським хрестом. Обидва тушування виконані у поєднанні із квітковим орнаментом. Можливо, вказаний об'єкт належав до того самого середовища, що і «шабля Б. Хмельницького». Цей зразок також підтверджує думку про те, що мальтійські хрести як християнські символи були поширені на території України.

Рис. 9. Шабля із зображенням мальтійського хреста та матері Божої із колекції ЛІМ, інв. № 3-714

Зауважимо, що на шаблях зустрічаються також і православні хрести. Прикладом слугує шабля (інв. № 2916), яка зберігається у фонді Чернігівського історичного музею. Вказана зброя походить із колекцій В. Тарновського, де була опублікована вперше. В. Тарновський зауважує, що шабля містить грецький клинок, оскільки на ньому присутнє характерне оздоблення. Однак Д. Тоїчкін розмірковує про турецьке походження клинка, не зважаючи на виразний латинський напис із Псалму Глави 34 «Суди Господи тих, що судять мене та здолай тих, хто проти мене» (Тоїчкін, 2012: 236).

Рис. 10. Шабля із православним хрестом та написом «Суди Господи тих, що судять мене...» із колекції ЧІМ, інв. № 2916

Водночас із колекції В. Тарновського (В. Тарновський (1838–1899) – колекціонер української старовини та зброї, громадський та культурний діяч, відомий як фундатор Музею Українських старожитностей (зараз – Чернігівський державний історичний музей),

походить шабля (інв. № 2936), де міститься зображення Богородиці із Ісусом Христом. Поблизу них – два янголи тримають корону, оздоблену рубінами. Біля ефеса розташовані дві свічки. В. Тарновський вважав, що вказана шабля є дарунком гетьмана І. Мазепи осавулу Савичу. Походження клинка – османське.

Рис. 11. Шабля із зображенням Богородиці із Ісусом Христом, поблизу них – ангели, що тримають корону, із фондів ЧІМ, інв. № 2936

Аналіз релігійних зображень на шаблях XVII – XVIII ст. потребує також звернення до мусульманських зразків цієї холодної зброї, що перебувають нині серед українських зібрань. У збірках історичних музеїв України збереглися також інші шаблі, що мають східне походження. Наприклад, у колекції Харківського історичного музею присутній оригінальний екземпляр цієї зброї кінця XVIII ст. В інвентарній книзі музею шабля має інвентарний номер ОС-577 і наступну характеристику: «Шабля турецька у піхвах з сильно вигнутим лезом, на лезі карбування; руків'я у формі хрестовини з оздобою із слонової кістки і карбуванням. Кінець XVIII століття» (Гнатишин, 2003: 78-80). На думку М. Гнатишина, у цьому описі хибно не зауважено, що карбування є не просто прикрасою клинка. Це насічка, виконана золотом, яка містить у собі напис релігійного змісту. З історії шаблі відомо, що вона потрапила до Харківського історичного музею в 1960 р. – разом із колекцією М. С. Самокиша (1860–1944), відомого українського діяча освіти і мистецтва, художника-баталіста (Гнатишин, 2003: 78-80).

Внаслідок проведеного дослідниками аналізу, зокрема, прочитання збережених написів, було зроблено висновки про те, що шабля походить із Ірану й була виготовлена раніше, ніж заявлено

у початковому описі, – на початку XVII ст. М. Гнатишин припускає, що її створили для нагородження чи дарування від імені шаха Аббаса I Сефевіда (1571–1629), хоча остаточно крапку у дослідженні має поставити експертиза металу (*Гнатишин, 2003: 78-80*).

Водночас Д. Тоїчкін відзначає, що один зміст одного з написів на шабельному клинку не міг з'явитися на клинку раніше кінця XVIII ст. (*Тоїчкін, 2013 (1): 313*).

Шабля ОС-577 загалом є різновидом перської шаблі, так званого «шамширу» – її вузьке лезо зі сталі має плавний вигин, особливо у відтинку близько двох третин від руків'я. Останнє було обкладене із двох боків кістяними накладками – своєрідними «щічками», які прикріплені до руків'я двома тонкими круглими залізними штифтами, наразі одна щічка втрачена, інша за роки зсохлася й вільно знімається зі штифтів. Гарда має вигляд хреста із перпендикулярними до нього шипами, які опущені вздовж леза, але щільно до нього не притиснені. Подібний прийом використовувався для того, аби під час бою удари «приймалися» між шипом та лезом і не зісковзували на руків'я.

Подібно до інших східних шабель шабля ОС-577 з Харківського історичного музею також має релігійну присвяту. Зокрема, на загостреному угорі третьому картуші поруч із розкішною рослинною стилізацією міститься чотирирядковий напис: «Могаммад верховний король пророків». На прикладі цього виробу дуже добре помітна символічна ієрархія, притаманна зброї, що виготовлена у мусульманських країнах. Напис виконано перською мовою. Його розкішне обрамлення вказує на найвище місце пророка Могаммада у тогочасному східному світі. Тип цього картуша – «бадамі», що має овальну форму. Зазвичай, саме тут розміщувалися імена володарів. У цьому конкретному випадку – ім'я найавторитетнішої для будь-якого мусульманина людини, тобто Пророка. Ім'я шаха – тогочасного правителя – розміщене у значно простішому картуші, не такому великому за розмірами. Майстер, який виконав цей шедевр, записав себе у зовсім простому картуші (*Гнатишин, 2003: 79-80*). Для Східного світу подібна картина є цілком прийнятною, адже майстер був фактично рабом шаха (як і будь-яка інша людина у тогочасній східній державі). Відповідно на підставі цього напису зі зброї, що зберігається у Харкові, відчутною є загальна тенденція символіки релігійних написів на шаблях XVIII ст.

Висновки. Дослідження написів та зображень релігійного характеру, що містяться на лезах шабель XVII – XVIII ст., є актуальним завданням для дослідження. Як вдалося встановити, «грецькі» сюжети на клинковій зброї, що зустрічаються на атрибуціях окремих експонатів (зокрема, у Львівському історичному музеї), не вказують безпосередньо на виробництво в Елладі чи інших тодішніх православних країнах, як вважалося давніше. Вважаємо, що вони виготовлені у Стамбулі і призначалися для дипломатичних подарунків християнським (насамперед православним) володарям.

Уже від XVII ст. особливої популярності набувають сюжети, які містять зображення Діви Марії із Немовлям або св. Георгія. Зображення Богородиці із Немовлям часто фігурують на шаблях, у тому числі серед тих екземплярів, що зберігаються в Україні. Хрести зустрічаються на багатьох шаблях. Мальтійські хрести хоч і не були притаманні козацькому середовищу, подекуди вони зустрічаються на шаблях старшини. Яскравими прикладами слугують зразки із колекції Львівського історичного музею. Подекуди на шаблях зустрічаються і православні хрести, переважно вони зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею. Відзначимо також окремі зразки холодної зброї, що мають мусульманське походження. Серед написів на них добре помітна символічна ієрархія. Зазвичай, розкішно прикрашене ім'я Могамада, дещо менше – ім'я правителя, ще менше – ім'я майстра, що виготовив клинок.

Використані посилання

Аствацатурян Э. (2002). *Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея*. Санкт-Петербург: Атлант. 336 с.

Величко С. (1991). *Літопис*, переклад з книжної української мови, вст. стаття, комент. Шевчука В., відп. ред. Мишанич О. Київ: Дніпро. 564 с.

Войтович Л., Голубко В. (2019). *Історія війн і військового мистецтва: у 3 т. Т. 2. Початок XVI – початок XX ст.*. Харків: Фоліо, 2019. 976 с.

Гнатишин М. (2003). «Щодо атрибуції шаблі східного походження з колекції Харківського історичного музею», *Восьмі Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду, Харків, 12 квітня 2002 р.*, С. 78–80.

Дзира Я., ред. (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: «Наукова думка». 208 с.

Крип'якевич І. (1936). *Історія Українського війська: у 2 т.* Львів: Видання Івана Тиктора. Т. 1. 288 с.

Граб'янка Г. (1992). *Летопись гадячского полковника Григория Грабянки*, перевод Иванченко Р., Киев: Общество «Знания» Украины. 143 с.

Образцов В., Пятницкий Ю. (2014). «Святые образы на клинках»: уникальные сабли из собрания Эрмитажа, *Tyragetia*, Vol. 7, С. 329–343.

Окшотт Э. (2006). *Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса*, перевод Якушиной М. Москва: Центрполиграф. 398 с.

Прохоров В. (1881). О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 16 с.

Степовик Д. (2004). *Історія української ікони Х-ХХ століть*. Київ: Либідь. 442 с.

Терський С. (2005). З історії української зброї XIII–XVIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, №. 528: Держава та армія, С. 16–27.

Тихомирова Е. (1983). *Оружейная палата. Парадное оружие XVII–XIX вв.* Москва: Искусство. 20 с.

Тоичкин Д. (2013). "Сабля Богдана Хмельницкого в коллекциях музеев Польши и Украины", *Война и оружие. Труды Четвертой Международной научно-практической конференции 15-17 мая 2013 года, Санкт-Петербург*, Ч. 4, С. 254–270.

Тоїчкін Д. (2012). До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Число 20: Генеалогія та геральдика К.: Інститут історії України. С. 209–231.

Тоїчкін Д. (2013(1)). *Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*. Київ: Ін-т історії України НАНУ. 464 с.

Тоїчкін Д. (2013(2)). Клинок зброя козацької старшини як історичне джерело: методи практичного дослідження. *Кубань – Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия*. Краснодар; Киев, 2013. Вып. 7. Посвящается 150-летию со дня рождения Б. Д. Гринченко. С. 228–255.

Тоїчкін Д. (2014). Оснащення українського козацького війська: холодна зброя. *Україна в Центральній-Східній Європі: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т історії України НАНУ. Вип. 14. С. 336–361.

Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, за адресою: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm> (дата звернення: 06.12.2021).

Burton R. (2014). *The Book of the Sword: A History of Daggers, Sabers, and Scimitars from Ancient Times to the Modern Day*. New York: Skyhorse. 336 p.

Marsheden R. (2015). *The Polish Saber*. London: Tyrant Industries. 248 p.

References

Astvatsaturian E. (2002). *Tureckoje oruzie v sobranii Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeja*. Sankt-Petersburg: Atlant. (rus.). 336 p.

Velychko S. (1991). *Litopys*, per. z knyznoi ukrainskoi movy, vst. statia, koment. Shevchuka V., vidp. red. Myshanych O. T. 1. Kyiv: Dnipro. (ukr.). 564 p.

Vojtovych L., Golubko V. (2019). *Istoria vijn i vijskovogo mystectva*. Charkiv: Folio. (ukr.). 976 s.

Gnatyshyn M. (2003). Szchodo atrybucij szabli shidnego pohodzennia z kolekcciji Harkivskogo istorychnogo muzeju. *Vosmi Sumcovski chytannia*: Zbirnyk materialiv

naukovoï konferencij, prysviachenoi 100-richchju XII Arheologichnogo z'izdu, 12 kvitnia 2002 r. Charkiv: Vydavnyctvo ChNADU. S. 78-80. (ukr.).

Shchodennyk heneral'noho khorunzhoho Mykoly Khanenka, available at: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm> (accessed 06.12.2021) (ukr.).

Krypjakavych I. (1936). *Istoriya Ukrainського vijška u 2 t. T. 1*. Lviv: Vydannia Ivana Tyktora. 288 s. (ukr.).

Grabianka G. (1992). *Letopis' gadiatskogo polkovnika Grigoria Grabianki*, perevod Ivanchenko R., Kiev: Obschestvo «Znania» Ukrainy. 143 s. (rus.).

Dzyra Y., red. (1971). *Litopys Samovydsya*. Kyiv: «Naukova dumka». (ukr.). 208 s.

Obrazcov V., Piatnickij Yu. (2014). «Sviatyje obrazy na klinkah»: unikalnye sable iz sobranija Ermitaza. *Tyragetia*. 2014. Vol. 7. (rus.). S. 329-343.

Oakeshott E. (2006). *Arheologija oruzija. Ot bronzovogo veka do epokhi Renesansa*. (2006). Moskva: Centrpoligraf. (rus.). 398 s.

Prohorov V. (1881). O drevnih sabliah s grecheskimi, slavianskimi i drugimi nadpisiami. *Trudy Vtorogo arheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge*. Vyp. 2. (rus.). 16 s.

Stepovyk D. (2004). *Istoriya ukrainskoi ikony X – XX stolit*. Kyiv: Lybid. (ukr.). 442 s.

Terskyj S. (2005). Z istorii ukrainskoi zbroi XIII–XVIII sr. *Visnyk Nacionalnogo universytetu «Lvivska Politehnika»*. № 528: *Derzava ta armia*. Lviv. (ukr.). S. 16-27.

Tihomirova E. (1983). *Oruzheynaya palata. Paradnoe oruzhye XVII–XIX vv*. Moskva: Iskusstvo, 1983. (rus.). 20 s.

Toichkin D. (2012). Do pytannja pro pokhodzhennja shabel' XVII st., prykrashenykh hrystyany'koju symbolikoju ta epihrafikoju. *Spetsial'ni istorychni dysypliny*. 2012. № 20. S. 209–230.

Toichkin D. (2013(1)). *Klynkova zbroja kozats'koyi starshyny XVI – pershoyi polovyny XVII st.: problemy atrybutsiyi ta klasyfikatsiiji*. Kyiv: In-t istoriji Ukrayiny NANU. (ukr.). 464 s.

Toichkin D. (2013(2)). *Klynkova zbroja kozatskoji starshyny jak istoryчне dzerelo: metody praktychnoho doslidzhennja*. Kuban' – Ukraina: voprosy istoriko-kul'turnogo vzaimodejstvija. Krasnodar; Kyev, 2013. Vyp. 7. Posviashchaet'sia 150-letiju so dnya rozhdenija B. D. Hrynchenko. (ukr.). S. 228-255.

Toichkin D. (2013). *Sabli Bohdana Khmel'nitskogo v kolekcyjah muzejev Pol'shy i Ukrainy. Vojna i oruz'je*. *Trudy Chetvertoj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferenciji 15-17 maja 2013 goda*. Sankt-Peterburh. Ch. 4. (rus.). S. 254-270.

Toichkin D. (2014). *Osnashchennja ukrajin's'koho kozatskogo vijška: holodna zbroja*. *Ukraina v Central'no-Shidnij Evropi: zb. nauk. pr.* Kyiv. Vyp. 14. (ukr.). S. 336-361.

Burton R. (2014). *The Book of the Sword: A History of Daqqers, Sabers, and Scimitars from Ancient Times to the Modern Day*. New York: Skyhorse. 336 p.

Marsheden R. (2015). *The Polish Saber*. London: Tyrant Industries. 248 p.

Paniv A.

RELIGIOUS INSCRIPTIONS AND IMAGES ON SABES OF THE XVII – XVIII CENTURIES IN COLLECTION OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM

The purpose of the work is to investigate religious inscriptions and images on sabers of the XVII–XVIII centuries. The research methodology is based on the general scientific principles of systematics, objectivity and critical attitude to sources.

The article uses theoretical research methods, including synthesis, analysis, induction and deduction. With the help of the historical-comparative method it was possible to compare the found samples of inscriptions and images on sabers. This article also uses chronological and retrospective research principles. Scientific novelty. In this work, for the first time in Ukrainian historiography, inscriptions and images of religious nature on sabers of the XVII–XVIII centuries are analyzed. The main attention is paid to the collection of the Lviv Historical Museum, but to highlight the prevailing trends in the development of armaments of Europe at that time used materials from other collections and collections. Conclusions. «Greek» scenes on bladed weapons, found on the attributes of individual exhibits, do not indicate production in Greece or other then Orthodox countries, as was previously thought. They were probably made in Istanbul and were intended for diplomatic gifts to Christian (primarily Orthodox) rulers. Crosses are found on sabers. Maltese crosses are not typical of the Cossack environment, but in some places they are found on the coats of arms of Cossack officers and, importantly, on jewelry from Central Ukraine. The symbolic hierarchy is clearly visible on the samples of cold steel of Muslim origin. Usually, the name of Mohammad is lavishly decorated, a little less the name of the ruler, and even less the name of the master who made the blade.

Keywords: sabers, religious subjects, the Mother of God, collection, Lviv Historical Museum.